

Ön och den kollektiva upplevelsen i Johanna Holmströms *Själarnas ö*

ISOLERADE ÖAR SÅSOM SJÄLÖ har genom tiderna fascinerat såväl författare som läsare, och detta verkar även vara en växande trend i finländska berättelser om öar under 2000-talet. Johanna Holmströms öroman, *Själarnas ö* (2017), utspelar sig i huvudsak på Själö. Denna ö har ofta betraktats som slutdestinationen för minoritetsgrupper som avskärmats från det övriga samhället såsom psykiskt sjuka eller fattiga lösdrivande kvinnor.¹ Författare som tagit sig an detta tema verkar framför allt vara intresserade av hurdana slags kvinnor som hamnat på Själö samt hur deras vardag sett ut på hospitalön.²

Ett centralt begrepp i min artikel är Monika Fluderniks definition av den kollektiva upplevelsen inom grupper ("the shared experience of the groups").³ Fludernik, som företräder den kognitiva narratologin, presenterar i artikeln "Collective minds in fact and fiction" (2015) en modell vars utgångspunkt är att historieforskning i olika marginaliserade grupper placerat kvinnors, arbetarbefolkningens, fångars och

1. Johanna Holmström, *Själarnas ö*, Helsingfors: Förlaget 2017.

2. I en paratext i romanen skriver Holmström att utan Jutta Ahlbeck-Rehns avhandling om kvinnorna på Själö hospital skulle romanen inte ha blivit till. Jutta Ahlbeck-Rehn, *Diagnostisering och disciplinering. Medicinsk diskurs och kvinnligt vansinne på Själö hospital 1889–1944*, Åbo: Åbo Akademi 2006, <https://urn.fi/URN:ISBN:951-765-303-4>. Ahlbeck-Rehns forskning har fungerat som källa även i Katja Kallios roman *Yön kantaja* (2017) samt i Susan Heikkinens verk *Pullopastia Seilin saarelta. Potilas numero 43* (2020). Även Katja Kaukonens roman *Saari, jonne linnut lentävät kuolemaan* (2020) innehåller element från Själö hospital och historiska fängelseöar.

3. Monika Fludernik, "Collective minds in fact and fiction. Intermental thought and group consciousness in early modern narrative", *Poetics Today* 35, 2015:4, s. 689, <https://doi.org/10.1215/03335372-2873539>.

psykiatriska sjukhuspatienters upplevelser i centrum för analysen.⁴ I denna artikel utforskar jag hur kvinnorna i Holmströms roman *Själarnas ö* delar upplevelsen av att vara på en ö samt vilka betydelser öns olika platser har för upplevelsen av kontroll och fångenskap.

Forskning i berättelser om öar med sina olika tropor, bildar en kontextuell ram i min analys av hur medlemmarna i gemenskapen på Sjalö iakttar och representerar ön utgående från sina egna upplevelser. I likhet med Fludernik förenar jag definitionen av den kollektiva upplevelsen med Alan Palmers teori om fiktiva och sociala medvetanden presenterad i *Social Minds in the Novel* (2010) i min analys av upplevelsens kollektiva karaktär.⁵ Utöver detta utforskar jag Sjalö både som en isolerad plats och som en plats vars delvis porösa gränser möjliggör förändring. I min läsning förknippas dessa porösa gränser med förflyttningar över havet och – i takt med att berättelsen framskrider – med potential för karaktärerna att mogna och att fly.

Utöver en prolog och en epilog är romanen uppdelad i tre delar där upplevelserna av vardagen på Sjalö gestaltas genom tre centrala karaktärer – Kristina, Elli och Sigrid – och berättelserna om dem. Den första delen inleds med att bondkvinnan Kristina Andersson dränker sina barn i Aura å. Kristinas mentala hälsa bryts ner och år 1899 skickas hon till Sjalö där hon tillbringar resten av sitt liv. I den andra delen, år 1934, kommer den 16-åriga borgarflickan Ellinor (Elli) Curtén till Sjalö eftersom hon råkat i klammeri med myndigheterna. På ön blir Elli bekant med Karin Nyman och Martha Ekblad och mellan dem uppstår såväl romantiska som motstridiga känslor. I romanens tredje del centreras sjukskötaren Sigrid Frimans berättelse. Till en början är det meningen att Sigrid, som anländer till Sjalö 1932, endast ska arbeta några år på ön. Men hennes planer förändras och hon utför sitt livsverk på ön ända fram till att hospitalet läggs ner.

I essän ”Gift dig inte med Rochester, Jane Eyre!” skriver Holmström hur man i litteraturen kan urskilja en analogi mellan ”kvinnors sexualitet och deras förmodade galenskap” och rentav mellan en blandning

4. Ibid.

5. Alan Palmer, *Social Minds in the Novel*, Columbus: The Ohio State University Press 2010.

av raser.⁶ Även i essän ”Den sköna, galna flykten”, utforskar Holmström psyken som går sönder samt kvinnlig frihet och motstånd mot normer.⁷ I den senare essän diskuterar hon hur kvinnor som betett sig på ett icke-önskvärt sätt diagnostiserats som sjuka och skickats till Själö.⁸ Trots att *Själarnas ö* lotsar läsaren genom en nästan hundra år lång period och tre karaktärers perspektiv, är det berättelsen om Elli som av moraliska och rashygieniska skäl hamnar på Själö, som är i fokus för min studie. En drivkraft i min analys är de upplevelser kopplade till övervakning och kontroll som dessa kvinnor, definierade som missanpassade i samhället, går igenom. Till dessa kvinnor hör såväl Elli med sin borgerliga bakgrund som Karin och Martha som tillhör en fattigare samhällsklass. Syftet med artikeln är att utröna hur Ellis och de övriga kvinnornas upplevelser i hospitalet framställs i relation till de olika platserna på Själö under åren 1934–1935. Tidsperspektivet är begränsat till de år som Elli tillbringar på ön, en period som på grund av lagändringar gällande eugenik, varit en betydelsefull period ur ett samhällsperspektiv.⁹

I följande avsnitt ger jag en överblick över de analysredskap som är förknippade med berättelser om öar varefter jag anknyter min läsning till en granskning av vattnets betydelser som en del av öns topos. I det fjärde avsnittet diskuterar jag den panoptiska karaktären i blickar riktade mot kvinnorna när de befinner sig i huvudbyggnadens olika rum. I artikelns femte avsnitt inkluderar jag upplevelsen av kontroll i gemenskapen och dess sprickor. I det sista avsnittet utforskar jag den upplevelse av fångenskap som kvinnorna delar samt strandklipporna som en plats där normer och hierarkier bryts ner. Avslutningsvis presenterar jag slutsatserna av analysen.

6. Johanna Holmström, ”Gift dig inte med Rochester, Jane Eyre!”, *Finsk Tidskrift* 2018:3–4, s. 59.

7. Johanna Holmström, ”Den sköna, galna flykten. En essä om mitt liv med Sylvia Plath”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 94, 2019, s. 181, 189.

8. *Ibid.*, s. 188.

9. Steriliseringsslagar som hörde ihop med moral- och rashygienfrågor trädde i kraft i Norden åren 1929–1934. Petteri Pietikäinen, *Hulluuden historia*, Helsinki: Gaudeamus 2013, s. 315. Detta tema har under de senaste åren berörts i nordisk fiktion baserad på verkliga händelser, där perspektivet ligger hos unga kvinnor som isolerats i arbetsenheter och på öar.

Jag utforskar ölitteraturens troper, såsom fångenskap, flykt, förändring och frihet i bredd med de upplevelser som karaktärerna delar.¹⁰ I romaner om öar uppfattas öar ofta som perifera och säregna platser, avlägsna från större maktcentrum och beslutsfattande som sker på fastlandet.¹¹ Öar som på grund av sitt isolerade läge använts som fängelser och straffinrättningar, har ofta uppmärksammats i berättelser om öar och i litteraturforskningen.¹² Per Mendoza diskuterar *Själarnas ö* i artikeln "Isolerade narrativ?" och tolkar Själö som ett mikrokosmos.¹³ Enligt Mendoza är det uttryckligen öns isolerade läge som medför att kvinnorna, som av olika orsaker hamnat på Själö, kan känna samhörighet.¹⁴ Jag läser i min tur Själö som en ambivalent plats för isolation och olika gemenskaper som även innehåller sprickor i växelverkan mellan karaktärerna.

I och med den rumsliga vändning (*spatial turn*) som ägt rum inom olika discipliner kan öar och skärgården läsas som dynamiska platser och rum för förändring. Detta påverkar i sin tur det sociala umgängets natur.¹⁵ Enligt Mendoza erbjuder ön en möjlighet för läsaren att se karaktärernas upplevelser och förändringar som sker i dem, i ett

10. I sin forskning som berör fångenskapens metaforer utnyttjar Fludernik begrepp som är i analogi med ötroper. Monika Fludernik, *Metaphors of Confinement. The Prison in Fact, Fiction, and Fantasy*, The Law and Literature Series, Oxford: Oxford University Press 2019, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198840909.001.0001>.

11. Sanna Nyqvist, "Ulkosaariston antisankareita. Juhani Ahon *Omatunto* saaristolaisromaanina", Maria Laakso, Toni Lahtinen & Merja Sagulin (toim.), *Lintukodon rannoilta. Saarikertomukset suomalaisessa kirjallisuudessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 116, 124.

12. Elina Arminen utforskar en återkommande trop i litteratur om fängelseöar där ön som en avgränsad plats och problematik som har att göra med kontroll över människor står i nära relation till varandra. Elina Arminen, "Hyvän ja pahan tiedon saari. Luonnon ja ihmisten hallinta Leena Landerin romaanissa *Tummiin perhosten koti*", Maria Laakso, Toni Lahtinen & Merja Sagulin (toim.), *Lintukodon rannoilta. Saarikertomukset suomalaisessa kirjallisuudessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 343.

13. Per Mendoza, "Isolerade narrativ? Affektivitet, rumslighet och narrativ etik i Johanna Holmströms *Själarnas ö*", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 99, 2024, s. 59, 67, <https://doi.org/10.30667/hls.141153>.

14. Ibid., s. 61.

15. Jonathan Pugh, "Island movements. Thinking with the archipelago", *Island Studies Journal* 8, 2013:1, s. 12, <https://doi.org/10.24043/isj.273>.

nytt ljus.¹⁶ Kaisa Kurikka utforskar i artikeln ”Uncanny spaces of transformation” hur karaktärernas mentala ohälsa och skogen som ett föränderligt rum på ett avgörande sätt är relaterade till varandra i Holmströms noveller.¹⁷ Även i artikeln ”Johanna Holmströmin *Camera Obscura* (2009) ja monimetsä”, analyserar Kurikka skogen som ett mångfasetterat rum och som en plats bortom konventionerna.¹⁸ Dynamiskhet verkar således i hög grad prägla beskrivningarna av rum och platser i Holmströms verk. Detta innebär att ön i *Själarnas ö* kan betraktas som en plats som utvecklas och vars gränser skiftar i takt med att berättandet framskrider.

Utöver marginalisering kännetecknas *Själö* av att kontakten upprätthålls till Nagu samt till fastlandets maktcentrum genom postutdelning och besökare som kommer till ön. Dessa aspekter faller ändå utanför ramen för min analys. Enligt mig kan Holmströms roman i nordisk kontext till och med beskrivas som en skärgårdsroman eftersom den definieras av de utmanande trafikförbindelserna mellan den yttre skärgården och fastlandet. Utöver detta skildrar romanen ett slutet kollektiv och i viss mån även den omgivande skärgårdskulturen.¹⁹ Alan Palmer avgränsar forskningen kring social gemenskap med hjälp av en teoretisk modell enligt vilken sociala medvetanden (*social minds*) är grupper och enheter av varierande storlek inom vilka ett tänkande mellan medvetandena (*intermental thought*) föds, främst på grund av att gruppens medlemmar känner varandra.²⁰ Tänkandet mellan medvetanden är synligt och utbytet av tankar sker offentligt mellan fiktiva grupper av varierande storlek utan att ord behöver yttras.²¹ Genom ordlös kommunikation såsom ansiktsuttryck, gester och blickar kan

16. Mendoza, ”Isolerade narrativ?”, s. 68.

17. Kaisa Kurikka, ”Uncanny spaces of transformation. Fabulations of the forest in Finland-Swedish prose”, Kristina Malmio & Kaisa Kurikka (eds.), *Contemporary Nordic Literature and Spatiality*, Geocriticism and Spatial Literary Studies, Cham: Palgrave Macmillan 2020, s. 231–256, https://doi.org/10.1007/978-3-030-23353-2_11.

18. Kaisa Kurikka, ”Johanna Holmströmin *Camera Obscura* (2009) ja monimetsä”, *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 17, 2021:4, s. 6–21, <https://doi.org/10.30665/av.98322>.

19. Drag som kännetecknar den nordiska skärgårdsromanen är exempelvis gemenskap, ansträngda relationer till omvärlden samt karga naturförhållanden. Nyqvist, ”Ulkosaariston antisankareita”, s. 116.

20. Palmer, *Social Minds in the Novel*, s. 4, 41, 48–49.

21. *Ibid.*, s. 2.

karaktärerna även uppfatta varandras dolda känslor.²² Som en fördel med Palmers modell betonar Maria Mäkelä den centrala roll som avläsningen av medvetanden har vid förmedlingen av en upplevelse.²³ Detta innebär att modellen är användbar även i tolkningen av den mångfald av skikt som kan förekomma i fiktiva texter. I likhet med flera andra forskare förhåller sig Mäkelä kritisk till modellens utgångspunkt eftersom beskrivningar av människans medvetande i ordkonst skiljer sig såväl språkligt som i fråga om berättarform från verkliga kognitiva medvetanden.²⁴ Även om jag håller med om att man inte kan jämföra verkliga kognitiva medvetanden med fiktiva framställningar av tankar som utbyts inom en gemenskap, erbjuder Palmers modell en ypperlig grund för att utforska de upplevelser som karaktärerna i Holmströms verk delar sinsemellan. Min hypotes är att den ordlösa kommunikationen, i synnerhet blickarna, som förmedlas inom gemenskapen på Sjalö, skapar spänningar i berättandet men även känslor av gemenskap samt en kollektivt upplevd, accentuerad känsla av kontroll och fångenskap.

Fludernik som inspirerats av Palmers modell understryker att den upplevelse som gruppen delar, sällan är enhetlig eller konsekvent, eftersom större grupper splittras i mindre enheter som var och en har sina egna uppfattningar.²⁵ Enligt Mendoza kan kollektivet på ön inte enbart gestaltas utgående från upplevelsen av utstötning då kvinnorna har olika sociala bakgrunder.²⁶ Med kollektiv menar han således ett rum där kvinnorna känner igen och förstår varandras olika upplevelser.²⁷ Även Palmer menar att karaktärer kan ha olika slag av relationer med olika intermentala gemenskaper. Med detta menar han att karaktärer kan tillhöra en specifik grupp samtidigt som de tänker och agerar på sätt som står i strid med hur andra som tillhör samma grupp, tänker och agerar.²⁸ Min syn är att den kollektiva upplevelsen som begrepp i kombination med öns topos och troper, gör det

22. Ibid.

23. Maria Mäkelä, *Uskoton mieli ja tekstuaaliset petokset. Kirjallisen tajunnankuvauksen konventiot narratologisena haasteena*, Tampere: Tampereen yliopisto 2011, s. 12–13.

24. Ibid.

25. Fludernik, "Collective minds in fact and fiction", s. 689.

26. Mendoza, "Isolerade narrativ?", s. 61.

27. Ibid.

28. Palmer, *Social Minds in the Novel*, s. 64.

möjligt att inkludera olika perspektiv och agendor i definitionen av en gemenskap som kännetecknas av mångfald.

ATT LÄMNA DET FÖRFLUTNA BAKOM SIG

Den gemensamma upplevelsen för kvinnorna – hur det känns att avskiljas från sin livsmiljö – förmedlas i skildringarna av resan från Åbo till Själo.²⁹ Visserligen gestaltas Kristinas resa till Själo 1899, då hon befinner sig i ett katatoniskt tillstånd, enbart via beskrivningar av skärgårdsmiljön och Kristinas närvaro i båten nämns inte alls. I inledningen av romanens andra del berättas däremot hur Elli, vars hem är beläget vid åstranden i Åbo, avlägsnas från sin hemmiljö. Hon tvingas skapa en ny identitet inom de utmanande sociala nätverken i Själo hospital som skiljer sig markant från de invanda sätten och vanorna på fastlandet.

Såväl i ankomsten till bryggan som i den två timmar långa båt färden som föregår ankomsten, betonas den i öliteraturen återkommande liminala tropen, det vill säga tröskeltillståndets (lat. *limen*) trop. Tropen kan definieras som ett tillstånd av osäkerhet och förändring där den gamla identiteten börjar krackelera och ge rum för att en ny identitet kan ta form.³⁰ För kvinnor likt Elli innebär färden till ön en flytt till en främmande miljö och ofta även ett slutgiltigt uppbrott från det egna hemmet och från betydelsefulla människorelationer. På detta sätt förenas avskedets och sprickornas troper i det övergångstillstånd som skiljer fastlandet från ön.³¹ I följande utdrag skildras hur Elli som dömts för stöld och sexuellt lössläppt beteende – ett brott iscensatt av fabriksdirektören – förflyttas över vattnet till Själo:

29. Holmström, *Själarnas ö*, s. 55.

30. Margaret Anne Doody, *The True Story of the Novel*, New Jersey: Rutgers University Press 1996, s. 311; Claire Drewery, *Modernist Short Fiction by Women. The Liminal in Katherine Mansfield, Dorothy Richardson, May Sinclair and Virginia Woolf*, Farnham & Burlington: Ashgate 2011, s. 41, <https://doi.org/10.4324/9781315595948>; Lieven Ameel, "Mahdollisuuksien maisema. Helsingin pitkä rantaviiva lumoavana liminaalitulana", Markku Lehtimäki, Hanna Meretoja & Arja Rosenholm (toim.), *Veteen kirjoitettu. Veden merkitykset kirjallisuudessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018, s. 77.

31. Doody, *The True Story of the Novel*, s. 311; Ameel, "Mahdollisuuksien maisema", s. 85.

När Elli stiger upp från sin plats längst bak i båten sliter vinden slutligen den lilla, petroleumblå pillerburkshatten från hennes huvud och kastar den till vågorna, där den retsamt guppande flyter iväg mot fastlandet. Hon glömde att hålla i den, en enda liten sekund, och sedan var den borta. Håret blåser framåt, flaxar vilt mot hennes hals och axlar. Vinden pressar vatten ur ögonen och hon blinkar bort det. Det är inte tårar. Ska inte förväxlas med dessa.

Bryggan bryter fram bakom vågorna. Kyrkan gungar mellan de låga, glesa träden. Havet är stålgrått och skumtopparna slickar båtens sidor. Himlen luktar salt.³²

I citatet förvandlas färden över havet till ett slagfält för olika känslotillstånd och viljor som karaktäriseras av pillerburkshatten som retsamt rymmer iväg, den gränslösa kroppsligheten i form av Ellis hår som flaxar vilt mot hennes ansikte och hals samt, inte minst, av Ellis försök att dölja tårarna. Den unga Elli tvingas genomgå en existentiell kris som i handlingen liknas vid Skärgårdshavets sjögång: i gränstillståndet mellan det bekanta livet som för gott lämnas bakom och det okända och till synes osäkra nuet. Tids- och platsangivelserna som inleder utdraget (*Mars, 1934, Dårarnas ö*) pekar mot en historisk kontext och väcker en föraning om platsen som Elli är på väg mot. Trots slagen från domarens klubba som ekar i Ellis huvud, handklovarna som föregått båtfärden och fångvaktarna som ledsagar henne, finns det i Ellis karaktär samma slags trots som i havet. Oavsett Ellis försök att hålla i den petroleumblå pillerburkshatten rymmer den iväg med vågorna tillbaka mot fastlandet. I stunden då havet slukar hatten som nu känns tillgjord, lämnas en bit av Ellis identitet bakom henne vilket även innebär att den äldre bildningen försvinner i bakgrunden i Ellis liv. I citatet doftar himlen inte salt, som i det vedertagna sättet att skildra segling och havslandskapet i den yttre skärgården i skärgårdsberättelser. I stället luktar den, som kroppen hos en människa som upplever våldsamma känslostormar. I ett senare skede i denna artikel utforskar jag sambanden mellan lukt, kropp och plats.

32. Holmström, *Själarnas ö*, s. 151, kursivering i originalet.

Som plats gömmer stranden betydelser som är viktiga för intrigen, allt från avgången i Åbo till ankomsten till Sjalö. I artikeln ”Mahdollisuksien maisema” visar Lieven Ameel hur stranden som topos i den västerländska litteraturtraditionen, påminner om sprickorna från en förfluten samhällsordning.³³ Ameels syn anknyter till Margaret Doodys gestaltning av stranden som trop – en av de centrala troperna i romankonsten – i verket *The True Story of the Novel*.³⁴ Inledningen i kanoniserade romaner är ofta förlagd till en strand vilket kan förstås som ett våldsamt skärsår som avspeglar uppbrott och separation.³⁵ Jag menar att ankomsten till ön och den därmed förknippade väntan på stranden, är en vedertagen trop i ölitteraturen. I Holmströms roman framträder denna trop som en spricka i berättandet i den andra delens inledade avsnitt.

Claire Drewery, som har utforskat liminalitet i litteratur skriven av kvinnor, hävdar att den förändring som sker hos kvinnor som befinner sig i ett liminalt tillstånd möjliggör frigörelse från de sociala normer som kollektivet fastställt.³⁶ Trots att gränstillståndets topos krossar de förväntningar som finns mellan Elli och hennes barndomsfamilj erbjuder den en möjlighet att frigöra sig från de faktorer som Elli tidigare upplevt som begränsande. Liminaliteten kan därmed ses som en feministisk kritik mot samhällets inbyggda koder samt mot de begränsande roller som ålagts kvinnor.³⁷ I det tidigare utdraget är den petroleumblå pillerburkshattens flykt med vågorna ett litet om än betydelsefullt uttryck för att begreppet flykt, som förknippas med ölitteratur, även är ett återkommande motiv i litteratur skriven av kvinnor.³⁸ Inom ramen för Holmströms verk läser jag flyktmotivet

33. Ameel, ”Mahdollisuksien maisema”, s. 89.

34. Doody, *The True Story of the Novel*, s. 309.

35. Ibid., s. 311; Ameel, ”Mahdollisuksien maisema”, s. 77.

36. Drewery, *Modernist Short Fiction*, s. 2, 121.

37. Ibid., s. 121.

38. Den petroleumblå pillerburkshattens återvändande till fastlandet med vågorna fungerar som en intertextuell referens till Henry Roths verk *Call it Sleep* (1934). I dess prolog skildras hur David, en pojke som anländer till Ellis Island med ett immigrantfartyg, tvingas skapa en ny identitet i sitt nya hemland. Att hans blå halmhatt slungas i havet symboliserar att det förflutna lämnas bakom honom. Markku Salmela & Lieven Ameel, ”New York fiction”, Jeremy Tambling (ed.), *Palgrave Handbook to the City in Literature*, London: Palgrave 2016, s. 325, https://doi.org/10.1057/978-1-137-54911-2_19.

som ett svar på de samhällsnormer som känns trånga och som i Ellis fall handlar om hegemoniska åsikter inom familjekretsen.³⁹

När Elli stiger i land ”på den vindpinade ön i det yttersta havsbandet” tas hon emot av Sigrid, som är klädd i en ljusblå sköterskeuniform och ett vitt förkläde.⁴⁰ Kvinnornas möte förutspår motstridiga, både individuella och kollektiva upplevelser. Väntandet på stranden fungerar således både som ett i skärgårdslitteraturen återkommande topos som en situation utmärkande för en gemenskap, där man förhandlar om anslutningen av en ny medlem samtidigt som man ånyo definierar gemenskapens konturer.⁴¹ Sigrid som bor med de andra sköterskorna i Fyren försöker till en början markera tydliga gränser och en maktposition gentemot patienterna. I samband med att Sigrid anländer till ön 1932 nämner berättaren att sköterskeuniformen är viktig för henne: ”Den är en andra hud, en färg som hon drar över sig varje dag, och som särskiljer henne från patienterna”.⁴² I takt med att Sigrid bekantar sig närmare med kvinnorna börjar hon småningom tänja på sina gränser vilket märks i hennes vilja att tillbringa mera tid tillsammans med patienterna. Mendoza för fram att Sigrid som karaktär ger uttryck för ett motstridigt förhållningssätt till de kvinnliga patienterna.⁴³ Trots att Sigrid vill hålla sin identitet isär från patienterna visar hon med sitt agerande att hon hör till samma gemenskap.⁴⁴ I enlighet med Palmers definition av handling (*action*) kan den förändring som sker hos Sigrid beskrivas som ett framväxande av ett gemensamt eller kollektivt agerande. Karaktärerna vill alltså förändra något i sin omgivning i tron att handling kan föra med sig ett lyckat slutresultat.⁴⁵ Ellis upplevelse

39. Jfr Drewery, *Modernist Short Fiction*, s. 27.

40. Holmström, *Själarnas ö*, s. 152.

41. Enligt H. K. Riikonen är ett typiskt ömotiv att stå på en strand och blicka utåt. Med detta motiv förknippas ofta smärtan av väntan och avsked. Man kan benämna betraktandet från stranden som ett topos eller en paralaskopi (gr. *paralos*=strand). H. K. Riikonen, ”Ylitse meren yheksän. Saaria Elias Lönnrotin *Kalevalassa*”, Maria Laakso, Toni Lahtinen & Merja Sagulin (toim.), *Lintukodon rannoilta. Saarikertomukset suomalaisessa kirjallisuudessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 62. I det sist avsnittet i artikeln återkommer jag till betraktandet från stranden som topos.

42. Holmström, *Själarnas ö*, s. 146.

43. Mendoza, ”Isolerade narrativ?”, s. 62.

44. Ibid., s. 63.

45. Alan Palmer, *Fictional Minds*, Lincoln & London: University of Nebraska Press

av att bli en del av gemenskapen är på sätt och vis liknande. Till en början är hon reserverad och hon beskrivs som oberäknelig men så småningom klarar hon av att skapa hållbara människorelationer. Elina Arminen som analyserat kontroll och uppfostran i skärgårdsmiljöer menar att man med öar ofta förknippar en föreställning om att mögningen sker i isolation.⁴⁶ Även om karaktärerna har olika utgångslägen kan Holmströms roman läsas som en utvecklingsberättelse, påverkad av erfarenheter, där stranden som gränsplats stimulerar karaktärernas sinnen till eventuella förändringar.

DEN PANOPTISKA BLICKEN OCH UPPLEVELSEN AV SMUTS

Berättande som centrerar upplevelsen av en plats kan analyseras med avstamp i begreppet erfarenhetlighet (*experientiality*) här relaterat till kroppslighet, som Fludernik lanserar i sitt inflytelserika verk *Towards a 'Natural' Narratology*.⁴⁷ Fludernik utgår från att berättandet ledsagar läsaren att förstå de känslor som utvecklas hos karaktären i situationen som skildras. Matti Hyvärinen menar att den situation som uppstår i enlighet med Fluderniks modell för det erfarenhetliga ser ut att avtecknas inom ramen för den enskilda individens kropp.⁴⁸ Enligt Hyvärinen innebär erfarenheten ändå inte "något omedelbart och karaktärens egen subjektiva observation" utan måste avläsas som en reaktion som uppstår i socialt samspel.⁴⁹ På ett liknande sätt utvecklas det erfarenhetliga inom kontexten för Själo mot att beröra flera medvetanden och kroppar.

Med tanke på den erfarenhet som hör ihop med platsen är det viktigt att skilja åt ändamålen för öns olika platser. Landskapet på hospitalön Själo domineras av den monumentala huvudbyggnaden avsedd för patienterna vars interiör består av rum som påminner om celler, läkarens mottagningsrum och ett dagrum. Den övervakning som riktas mot kvinnorna i huvudbyggnaden och som är en upp-

2004, s. 118.

46. Arminen, "Hyvän ja pahan tiedon saari", s. 343.

47. Monika Fludernik, *Towards a 'Natural' Narratology*, London: Routledge 1996, s. 48.

48. Matti Hyvärinen, "Expectations and experientiality. Jerome Bruner's canonicity and breach", *Storyworlds* 8, 2016:2, s. 9, <https://doi.org/10.5250/storyworlds.8.2.0001>.

49. Ibid. Om inget annat anges har artikelns översättare översatt citat.

levelse de delar kan läsas i ljust av Michel Foucaults verk *Surveiller et punir* (sv. *Övervakning och straff*, 1987) i vilken Foucault framför en teori om den i någon mån generaliserbara panoptiska ordningen.⁵⁰ Denna modell kan användas för att synliggöra maktrelationer mellan karaktärer. Foucaults modell baserar sig på den fängelsebyggnad som den brittiske filosofen Jeremy Bentham skapade 1791. I Benthams förståelse är fängelset en stängd institution, avskild från det övriga samhället, där fångarna är under ständig uppsyn men till skillnad från på Sjalö, kan de inte se den som övervakar dem.⁵¹

Dorrit Cohn skriver i *The Distinction of Fiction* hur man med avstamp i Foucault även kan utforska fiktion med hjälp av panoptikonet, den optiska makten och det panoptiska berättandet.⁵² Cohn förhåller sig kritisk till analogin mellan panoptikonet och fiktionen eftersom de maktstrukturer som finns i Foucaults modell är möjliga endast mellan aktörer som befinner sig på samma plats samtidigt och är likvärdiga. Ett maktförhållande kan inte uppstå om det inte finns en möjlighet för båda parterna att fly och uppnå frihet.⁵³ Enligt Cohn kan maktförhållanden inte appliceras i relationen mellan berättaren och fiktiva karaktärer eftersom en heterodiegetisk berättare inte kan bli en aktör i berättelsen.⁵⁴ Man måste alltså beakta att i Holmströms roman förverkligas panoptikonet i berättelsen och – till skillnad från det ovan beskrivna – inte i berättandets strukturer. Jag närmar mig således panoptikonet som ett redskap för att granska den övervakande blicken. Utöver detta utforskar jag i det sista avsnittet den möjlighet till flykt som panoptikonet erbjuder i ljust av fångenskapens trop som är återkommande i ölitteraturen.

50. Michel Foucault, *Tarkkailla ja rangaista*, [*Surveiller et punir*, 1975], suomentanut Eevi Nivanka, Helsinki: Otava 2000, s. 273–274, 280. Den svenska översättningen av boken är av C. G. Bjurström och utgiven 1987. Panoptikon i Foucaults mening syftar på maktnätverk i fängelser och sjukhus där en eller några personer kan övervaka en större grupp.

51. Ibid.

52. Dorrit Cohn, *Fiktioin mieli* [*The Distinction of Fiction*, 1999], suomentaneet Paula Korhonen, Markku Lehtimäki, Kai Mikkonen ja Sanna Palomäki, Helsinki: Gaudeamus 2006, s. 187.

53. Ibid.

54. Ibid., s. 195–196.

I antologin *Lintukodon rannoilta* som berör finska berättelser om öar, hänvisar såväl Markku Lehtimäki som Elina Arminen till Foucaults modell.⁵⁵ Föremålet för intresse i Lehtimäkis analys är gemenskapen som börjar övervaka sig själv på den isolerade ön medan Arminens analys sätter den panoptiska modellen på ön i förbindelse med hur övervakningen bidrar till att anpassa karaktärerna att bli samhällsdugliga. I enlighet med den panoptiska modellen är de kvinnor som är fängslade i Själohospitalets små och smutsiga celler isolerade från varandra under flera veckors tid medan sköterskorna övervakar dem genom luckan eller dörrspringan. Trots att Benthams fängelsemodell i grunden är en sluten enhet, hindrar den inte en utomstående person från att närvara.⁵⁶ På Själo möjliggör detta övervakning utifrån eftersom doktor Mikander anländer till hospitalet regelbundet men förblir en karaktär som står utanför de vardagliga upplevelser som gemenskapen delar. Han anländer till ön en gång i veckan för att undersöka de nya patienterna och för att kontrollera eventuella förändringar som skett i de övriga patienternas hälsotillstånd.

I Holmströms verk präglas de kollektivt delade erfarenheterna mellan kvinnorna och fängelsestropen således av läkarens kroppssundersökning som är i linje med rasbiologins målsättningar, av sköterskornas panoptiska övervakning av kvinnorna samt – som jag diskuterat ovan – av avskärmandet av en människogrupp som uppfattas som ett hot mot samhällsutvecklingen till ön Själo bortom havet. Exempelvis i socialantropologen Mary Douglas forskning är det karaktäristiska i relationen mellan individen och gemenskapen en kategoriserande skillnad mellan rent och smutsigt, tillåtet och förbjudet, tryggt och farligt.⁵⁷ I detta tänkande representerar rent förmågan att följa gemenskapens regler medan smuts är ett tecken på social eller mental avvikelse – något som makthavarna anser sig ha rätt att ingripa i. Rädslan för att bli smutsig och fläckad symboliserar i detta

55. Markku Lehtimäki, "Kuolema kuvun alla. Mielen saari ja eristäytymisen etiikka Hannu Salaman dystopiaromaanissa *Amos ja saarelaiset*", Maria Laakso, Toni Lahtinen & Merja Sagulin (toim.), *Lintukodon rannoilta. Saarikertomukset suomalaisessa kirjallisuudessa*, Helsingki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 328; Arminen, "Hyvän ja pahan tiedon saari", s. 344.

56. Foucault, *Tarkkailla ja rangaista*, s. 276.

57. Mary Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*, New edition, London: Taylor and Francis Group 2002 [1966].

sammanhang en rädsla för moralisk avvikelse och genealogiskt förfall som uttrycks i hur kvinnor som Elli avvisas till samhällets utkant.

Ön, omgiven av vatten och bestående av olika historiska skikt, ger även det omgivande vattnet betydelser som skiftar över tid. I psykiatrins historia har vatten på olika sätt varit närvarande i patienternas vardag och i kraven på hygien i sjukhusmiljön.⁵⁸ Normer som stipulerar renhet berör i första hand den fysiska miljön och förknippas med olika kroppsliga upplevelser och vårdpraktiker vilket framträder i romanens skildringar av vattenkurer och kvinnornas badningar.⁵⁹ I artikeln "Sensory environments of poverty seen through the writings of Runar Schildt, Toivo Tarvas, and Elvi Sinervo", utforskar Silja Laine hur skönlitteraturen gestaltar upplevelsen av lukter förknippade med fattigdom och hur man med hjälp av fiktion kan förstå upplevelser och värderingar från det förflutna.⁶⁰ Enligt Laine bör fattigdom inte enbart förstås i termer av ekonomisk brist och utanförskap utan även utifrån levnadsförhållanden. Då kan i synnerhet lukt framträda som en central faktor i de strukturer som gör samhället ojämlikt.⁶¹ Eftersom Elli har en borgerlig bakgrund (till skillnad från de flesta kvinnorna på Själö) måste renhet även betraktas ur ett maktperspektiv som bottnar i moralfrågor. Trots att hygien har en central roll i den psykiatriska vården, hålls kvinnorna i romanen återkommande och i veckor i sträck, isolerade i sina smutsiga celler utan möjlighet att tvätta sig.

Även i det finska 1930-talets kontext kan bristen på hygien ofta jämföras med en brist på moral i samhällsförnyarnas diskurs.⁶² Efter att Elli, som diagnostiserats som nymfoman, tillbringat åtta dagar i sin cell i chocktillstånd, läser Sigrid upp dörren till cellen. Berättaren förmedlar Sigrids sinnesintryck: "Stanken i rummet är frän, som i

58. Anu Rissanen, "Veden merkitys mielisairaaloiden muuttuvissa hoitokulttuureissa", Saara Jäntti, Kirsi Heimonen, Sari Kuuva & Annastiina Mäkilä (toim.), *Hulluus ja kulttuurinen mielensterveystutkimus*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2019, s. 83.

59. Jfr *ibid.*

60. Silja Laine, "Sensory environments of poverty seen through the writings of Runar Schildt, Toivo Tarvas, and Elvi Sinervo", Lieven Ameel, Jason Finch, Silja Laine & Richard Dennis (eds.), *The Materiality of Literary Narratives in Urban History*, New York & London: Routledge 2019, s. 76, <https://doi.org/10.4324/9780429325052-5>.

61. *Ibid.*, s. 76.

62. *Ibid.*, s. 85.

ett djurs bur”.⁶³ Därmed liknas Elli, som varit inlåst i ett rum, till och med vid ett djur. Sigrid nickar mot den öppna dörren då hon informerar Elli om att: ”Doktorn vill träffa dig nu. Om du känner dig färdig för det.” Elli fingrar förvirrat på sin kjol som är täckt av gula urinfläckar och svarar på Sigrids villkorligt formulerade uppmaning med en begäran: ”Jag vill ... Kan jag snygga till mig först?” Varpå Sigrid konstaterar: ”Det hinner du inte. Doktorn har många andra patienter att träffa.” Dialogen visar hur Elli ”bara” är en i raden som står i kö till doktor Mikanders rum vilket placerar Ellis individuella erfarenhet inom ramen för den kollektiva erfarenheten. Elli hinner ändå inte förbereda sig för läkargranskningen eftersom händelserna utspelar sig i snabb takt:

Nu står hon naken framför läkaren. Långsamt och *med nedsänkt blick* har hon tagit av sig plagg efter plagg. Skammen har gjort rörelserna långsamma och motvilliga, men hon har också varit lättad över att få dra av sig kläderna som är stela av smuts. *Hon har känt hans blick på sig* medan hon har öppnat knappar och hyskor, dragit av sig strumpbyxorna, låtit trosorna falla ner till vristerna.⁶⁴

Adverbet nu som inleder citatet understryker scenens intensitet för läsaren. Trots att Elli och doktor Mikander befinner sig på samma plats rent konkret, finns det ett psykiskt, socialt och till och med fysiskt avstånd mellan dem. Växelverkan mellan Elli och doktor Mikander sker utan ord eftersom känslorna förmedlas med hjälp av blickar, kroppsspråk och gester. I citatet understryks Ellis och doktor Mikanders blickars riktningar (”nedsänkt blick”, ”hon har känt hans blick på sig”) vilka avspeglar sinnesupplevelser som hör ihop med blickar. Ellis fokalisering riktar sig mot doktor Mikander eftersom hon känner hans blick på sin kropp då hon klär av sig. Den inre fokaliseringen gestaltar hur skammen får Elli att agera långsamt men samtidigt är hon lättad över att få klä av sig sina smutsiga och illaluktande kläder. Doktor Mikander sitter i sin tur bakom sitt skrivbord och betraktar Elli med ”[b]enen korsade, den långa vita rocken som

63. Holmström, *Själarnas ö*, s. 158.

64. Ibid., artikelskribentens kursiv.

ett pansar över hans kropp, stel, ren, oklanderlig. Det mörka håret är kammat åt sidan. Det glänser av pomada”.⁶⁵ I berättelsen byggs en kontrast upp genom skildringen av karaktärernas kroppar där Elli står avklädd och smutsig i rummet i motsats till doktor Mikander som doftar pomada och sitter bakom sitt bord, iklädd en fläckfri vit läkarrock. Den nakna Ellis sårbarhet understryks av att doktor Mikanders rock liknas vid ett pansar som skyddar en manskropp.

Spänningen i citatet skapas av doktor Mikanders könade blick på Elli då hon står framför honom med nedsänkt blick. Mannens kontrollerande sätt att betrakta kvinnan (på engelska *male gaze*) har ansetts symbolisera mäns bestämmanderätt över kvinnor och anknyter såväl till betraktarens som den betraktades samhällsklass.⁶⁶ Trots detta är det Ellis iakttagelser som accentueras eftersom hon genom en fri indirekt framställning beskriver en blick som hon utgår från att är riktad mot henne. Detta står i sin tur i kontrast till Foucaults panoptiska modell där betraktarens makt baserar sig på att den som betraktas inte kan se betraktaren. Blickarna som karaktärerna utväxlar raserar hierarkier mellan olika nivåer i framställningen eftersom doktor Mikanders blick förmedlas genom Ellis fokalisering. Detta innebär att den makt som anknyter till betraktandet måste analyseras som en del av den tematiska tolkningen av romanen.⁶⁷

Berättaren förmedlar Ellis återblickar av tidigare motsvarande situationer:

De har klätt av henne på tukthuset, på Lappviken och nu också här. Alltid detta avklädande. Alltid dessa ingående studier av kroppar stadda i olika stadier av förfall. Alltid detta antecknande om dessa kroppars form, färg och fason. Jakten på lyten, missbildningar, ärr,

65. Ibid., s. 159.

66. Laura Mulvey "Visual pleasure and narrative cinema", *Screen* 16, 1975:3, s. 6–18, <https://doi.org/10.1093/screen/16.3.6>; Lieven Ameel, "Mitä sinä tässä kävelet? Naisiin kohdistettu katse Helsingin julkisissa tiloissa 1900-luvun vaihteen kirjallisuudessa", Riiikka Rossi & Saija Isomaa (toim.), *Kirjallisuuden naiset. Naisten esityksiä 1840-luvulta 2000-luvulle*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2013, s. 142–143.

67. Enligt Mari Hatavara river en växlande fokalisering ner hierarkier mellan nivåerna i framställningen. Mari Hatavara, *Historia kuvina, jälkinä ja esityksinä Leena Landerin Käskyssä*, Tampere: Tampere University Press 2010, s. 75.

allt detta som ska ge en fysiologisk förklaring till varför det har gått som det har gått för dem här i livet. [...] Ur kroppens genografi.⁶⁸

I citatet sammanfogar pronomenet *de* och avklädandet i perfekt ("har klätt av") myndigheterna och läkarna till en grupp som redan på fastlandet haft makten att undersöka Elli och andra kvinnliga patienter som hon och deras kroppar ("kroppar stadda i olika stadier av förfall"). Utöver detta skapar användningen av pronomenet *de* en motsättning i maktrelationerna där gruppernas (läkarnas, myndigheternas och de kvinnliga patienternas) identiteter framstår som åtskilda från varandra. Att adverbet "alltid" upprepas synliggör hur Elli, som fungerar som fokalisator i citatet, förstår att jämföra sin kropp med de andra kvinnornas kroppar samt definierar sin kropp som en av dessa kroppar som läkare och myndigheter hela tiden undersöker på vård- och kriminalanstalter.

Sinnesförmimmelsernas betydelser understryks i berättandet såväl ur Ellis som ur doktor Mikanders perspektiv. Berättaren skildrar hur Elli, då hon klätt av sig, är förskräckt eftersom "[h]on känner lukten från sin kropp, från sitt kön", och då doktorn undersöker Ellis armbålor utropar han: "Från kroppsodör!"⁶⁹ Enligt Laine anknyter sinnesförmimmelserna till framställningen av avstånd och närhet mellan karaktärer och till skillnader mellan samhällsklasser.⁷⁰ Berättaren beskriver hur Elli reflekterar över sin obefintliga chans att ta sig ur situationen: "Överläge, underläge, det finns ingen annan utväg än att lyda", och i samma stund flyttar Elli blicken från Sigrid till doktor Mikander.⁷¹ I citatet nämns maktrelaterade motsatspar ("överläge", "underläge"), varpå påföljande sats i passiv förjagar det intima i situationen och inordnar händelsen i en kollektiv upplevelse. Eventuellt uttrycker den passiva formen Ellis försök att lindra sitt obehag för situationen genom att placera sig själv utanför den.

Efter detta utvärderar och kommenterar doktor Mikander högt Ellis kropp: "[O]stbaltiska drag ... modern finska, var det väl? Ja,

68. Holmström, *Själarnas ö*, s. 158.

69. Ibid., s. 158, 160.

70. Laine, "Sensory environments of poverty", s. 84.

71. Holmström, *Själarnas ö*, s. 161.

typisk finsk kroppskonstitution".⁷² Trots att Elli på fädernet representerar den borgerliga klassen accentueras Ellis mors finska rötter i läkarens undersökningar. Laine menar att fiktiva texter som skildrar de sociala aspekterna av sinnesförnimmelser förenar individuella upplevelser med sociala och materiella sammanhang.⁷³ Även Palmer menar att karaktärens eller karaktärernas erfarenheter inte bör skiljas från berättelsens sociala och fysiska kontext, men hävdar samtidigt att platsen är betydelsefull endast i den mån den påverkar karaktärernas mentala aktivitet i den fiktiva världen.⁷⁴ Den post-cartesianska betoningen understryker ändå att i egenskap av forskningsobjekt kan en karaktärs medvetande endast framträda i förkroppsligad form och i samspel med sin omgivning. Detta, menar jag, synliggör växelverkan i en relation snarare än att det sker en instrumentalisering i den fysiska eller sociala omgivningen.⁷⁵ Ellis inre reflektioner visar att hon skäms över sin smutsiga kropp då hon ligger på britsen eller då hon står i det sterila och kliniska undersökningsrummet, i synnerhet för att växelverkan sker mellan maktrelationerna. Den delade kroppsliga upplevelsen framträder i hur olika Elli och doktor Mikander reagerar då de möts: Elli skäms och sluter sig medan doktor Mikander drar sig undan bakom sin status. Båda karaktärerna delar ändå upplevelsen av undersökningssituationen som sker i rummet.

HIERARKIER I BERÄTTANDET OCH SPRICKOR I GEMENSKAPEN

Det sätt på vilket kvinnor kan övervakas på olika platser på hospitalön påverkar platsernas karaktär. Det finns platser som upprätthåller de maktstrukturer som underlättar övervakningen av kvinnorna vilket möjliggör olika slag av administrativa och moraliska ingripanden. När Elli i början av romanens andra del avlämnas på ön småspringer

72. Ibid.

73. Laine, "Sensory environments of poverty", s. 84.

74. Palmer, *Social Minds in the Novel*, s. 7–8, 55.

75. Jfr Mari Hatavara et al., "Introduction. Minds in action, interpretive traditions in interaction", Mari Hatavara, Matti Hyvärinen, Maria Mäkelä, & Frans Mäyrä (eds.), *Narrative Theory, Literature, and New Media. Narrative Minds and Virtual Worlds*, New York & London: Routledge 2016, s. 1, <https://doi.org/10.4324/9781315722313-1>.

hon efter Sigrd längs hospitalets smala korridor: "[p]å bågge sidorna långa rader av dörrar, de flesta stängda."⁷⁶ Bakom en del av de öppna dörrarna kan Elli se kvinnor som sitter i sina celler. Även Elli hålls inlåst bakom en stängd dörr under långa perioder. Ibland tittar sköterskorna in i de låsta rummen och antecknar allt de ser. Kvinnorna som är åtskilda från varandra delar den underordnade upplevelsen av hospitalets hierarkiska vardag där sköterskorna härskar över patienterna "[m]ed kräkmedel. Med omstoppning. Med tvångströjor. Med isolering. Det gäller att tukta, att bestraffa, att tvinga till lydnad och till arbete."⁷⁷ Isoleringen i ett låst rum samt platserna karaktärerna har tillgång till förstärker upplevelsen av skillnaderna mellan patienterna och vårdpersonalen.

Beskrivningarna av dagrummet är trots den karga hospitalmiljön ljusa, vilket ofta skapar en kontrast mellan karaktärernas sinnestämningar och upplevelsen av platsen. I och med att Elli fokaliseras framträder en häpnad över att hon, i likhet med Karin och Martha, lyckats bevara sin tjuvningskraft i de rådande omständigheterna på Själo: "Solen silar in genom de höga fönstren och runt dem, dessa tre flickor, finns hela världen utbredd med sin sjukdom och sin smuts."⁷⁸ Till skillnad från de små rummen där det enbart finns utrymme att röra sig några steg och ett gallerförsatt fönster högt uppe i taket, ger dagrummets fönster rum för solens strålar. I stället för att isoleras utövar man i dagrummet ledda aktiviteter som handarbete eller så lyssnar man på grammfonen. Sysslor som utförs inom gemenskapen kan tolkas i positiv bemärkelse i enlighet med Palmers definition av målinriktad verksamhet.⁷⁹ Däremot får dagrummet motsatt betydelse om det, med hänvisning till Foucault, ses som en verksamhetsplats för disciplin.⁸⁰ I följande citat skildras hur stämningen förändras:

Våren strömmar in genom fönstret. Maj månad. Flickorna är gjorda av ljus. Av luft. De fladdrar skrattande förbi Elli i dagrummet. Jagar varandra. Leker. Hur kan de hålla fast vid sin glädje på en plats som

76. Holmström, *Själarnas ö*, s. 152.

77. Ibid., s. 56.

78. Ibid., s. 176.

79. Palmer, *Fictional Minds*, s. 118.

80. Foucault, *Tårkkailla ja rangaista*, s. 196

den här? [...] I ett hörn står Manna bredvid grammfonen som hon vaktar med livet som insats. Det har alltför ofta hänt att oförsiktiga fingrar har puttat till nålen och låtit den dra upp en fruktansvärd rispa i den knastrande musiken [...].⁸¹

Centralt i denna scen är vårljuset som strömmar in genom fönstret, grammfonen som spelar, det lekfulla jagandet; precis som om naturen vaknade till liv av den glättiga stämning som till en början präglar tillvaron i dagrummet. Rispor som uppstått på skivorna på den grammfon som sköterskan noggrant vaktar över – har ofta avbrutit musikflödet vilket antyder en delad upplevelse av ett överraskande avbrott i de unga kvinnornas liv. Samtidigt anknyter risporna även till gräl som ofta bryter ut mellan kvinnorna. Flyktiga möten inomhus eller symboliska sprickor – som den ovan nämnda rispan i grammfonskivan – relaterar berättartekniskt till utmaningar som kvinnorna upplevt redan på fastlandet samt till förflyttningen över havet; det våldsamma skärsåret. Enligt Doody kan en roman läsas som ett slags tillfrisknande från den smärta som en spricka i inledningen gett upphov till.⁸² Även Ameel relaterar sprickans trop till skildringar av saker som går sönder eller spricker.⁸³ I möten framhävs ofta motsättningar mellan karaktärerna och sprickor i relationer såsom framgår i följande citat:

I dagrummet. Martha och Karin i älsklingshörnet – ett hörn som de har gjort till sitt och behåller för sig själva. De försvarar det vildsint. Våldsamt, till och med, om någon skulle invadera. Där sitter de och kastar blickar omkring sig som brödsmulor åt hungriga fåglar för att se vem som nappar på betet. Det tisslas där. Och tasslas. I älsklingshörnet. Karin och Martha. Martha och Karin. Ibland också Minerva. Kanske Riikka. Alla fyra på en gång kanhända och må i så fall vara skett. Och så finns det Mildred och Inkeri. Sini. Dessa utgör ungdomen och skönheten på hospitalet. Alla under trettio. Så unga, inte alls så sällsynta på denna plats, för nog har också det förekommit, år efter år med större eller mindre fluktuationer, oftast direkt

81. Holmström, *Själarnas ö*, s. 184.

82. Doody, *The True Story of the Novel*, s. 316.

83. Ameel, "Mahdollisuuksien maisema", s. 77–78.

från gatan eller från fattighuset, av en eller annan anledning i krock med myndigheterna. Elli släpper Martha och Karin med blicken och låter den i stället glida ut över rummet till därskapen församlad.⁸⁴

Begreppen "de" och "alla", som beskriver det kollektiva, definierar grupptillhörigheten och upprepas i berättandet, och de berättar om den kollektivt upplevda vardagen i dagrummet. Adverbena ("ibland", "kanske") samt olika variationer i mängden av namn och konstellationer avspeglar de snabba förändringar som kan ske i karaktärernas samspel. I citatet kastar kvinnorna, som har gjort ett hörn till sitt, blickar på de övriga i rummet, de som suktar efter skvaller som småfåglar efter brödsmlor, och som väntar på att få bli en del av gemenskapen i älsklingshörnet.⁸⁵ Den passiva formen som här anknyter till variationer i det gemensamma pratet ("tisslas", "tasslas") visar att kvinnorna aldrig kan veta med säkerhet vem som skvallrar och vem som är föremål för skvallret. Ändå är platsen som kvinnorna till och med våldsamt delar och där såväl betraktandet av andra kvinnor som skvaller om dem föds, den samma, det vill säga ett hörn som de erövrat i dagrummet.

De motstridiga upplevelser som förmedlas i citatet ovan samt kvinnornas olika agendor, kan även diskuteras med avstamp i Lisa Zunshines begrepp inbäddat mentalt tillstånd (*embedded mental states*).⁸⁶ I artikeln "Don't be too good at reading other people's minds" utformar Zunshine en hierarkisk modell för avläsning av medvetanden med vars hjälp man kan utforska på vilka sätt karaktärernas förmåga att läsa varandras medvetanden eller dölja sina egna sinnesstämningar skiljer sig från varandra beroende på hur närvarande de är i situationer av samspel eller vilka deras dolda agendor är. Trots att de aktiviteter som förknippas med dagrummet och svåra upplevelser är kollektiva till sin natur, upprepas i Holmströms roman beskrivningar av spända

84. Holmström, *Själarnas ö*, s. 172.

85. Noora Vaakanainen menar att skvaller som definieras som kollektivt prat skapar en gemensam upplevelse men skvaller innebär även ett hot om att bli utesluten. Noora Vaakanainen, "Me-metelöintiä. Yhteisöllisyyden poietiikka Kristina Carlsonin *Herra Darwinin puutarhassa*", *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* 17, 2020:1, s. 22, 27, <https://doi.org/10.30665/av.82860>.

86. Lisa Zunshine, "Don't be too good at reading other people's minds", *Emotion Review* 16, 2024:2, s. 117, 119, <https://doi.org/10.1177/17540739241231>.

blickar – såsom de ovan nämnda – samt av kvinnornas manipulativa och nyckfulla beteende. Doktor Mikander och Sigrid fäster uppmärksamhet vid detta vilket innebär att ön som ett socialt fenomen berättartekniskt möjliggör även deras upplevelser.

Palmer hävdar att ordlös kommunikation kan bygga upp en helhetsbild av en annans kognition, känslor, lynne och personlighet.⁸⁷ Däremot menar Zunshine och Hyvärinen att det inte nödvändigtvis är möjligt att avläsa andras medvetanden eftersom avläsningen baserar sig på gissningar. Utöver detta kan karaktärer oavsiktligt eller med avsikt motsätta sig växelverkan och den sociala miljön kan motsätta sig karaktärernas sätt att förstå verkligheten.⁸⁸ Trots att kvinnorna delar liknande upplevelser accentueras motståndet mot den sociala omgivningen i berättelsen vilket i sin tur leder till sprickor i gemenskapen. Detta syns i det förra citatets slut då Elli först kastar en blick på Martha och Karin för att sedan låta blicken glida ut över rummet där, enligt henne, dårskapen är församlad.

DEN DELADE ERFARENHETEN AV FÅNGENSKAP OCH FLYKTMOTIVET

Öns högsta punkt är Ängsnäsberget. Däruppifrån syns havsbandet, platt och grått breder vattnet ut sig mellan öarna som simmar däri. Klippan på andra sidan ön, bakom kyrkan, kallas Tyttökallio. Den är kullig och rund som en ung flicka.⁸⁹

I beskrivningarna av öns skärgårdsmiljö upprepas det omgivande öppna havets oändlighet samt Tyttökallio, som i romanen har ett finskt namn och till utseendet påminner om en ung flickas kropp. Under sommarkvällarna har kvinnorna redan under Kristinas tid haft för vana att sitta tillsammans vid en brasa. I romanens första del skildras

87. Palmer, *Social Minds in the Novel*, s. 31.

88. Zunshine, "Don't be too good at reading other people's minds", s. 124; Matti Hyvärinen, "Mind reading, mind guessing, or mental-state attribution? The puzzle of John Burnside's *A Summer of Drowning*", Mari Hatavara, Matti Hyvärinen, Maria Mäkelä, & Frans Mäyrä (eds.), *Narrative Theory, Literature, and New Media. Narrative Minds and Virtual Worlds*, New York & London: Routledge 2016, s. 225, <https://doi.org/10.4324/9781315722313>.

89. Holmström, *Själarnas ö*, s. 71–72.

hur”[d]e småpratar som folk gör när de har glömt var de befinner sig och sjunker in i stundens stillhet, i förtroligheten”.⁹⁰ Upplevelsen av närhet vid Tyttökallio är för Kristinas del exceptionell eftersom hon tillbringar största delen av sin tid isolerad från de andra, och verkar fly verkligheten. Klippan utanför hospitalbyggnaderna innebär en plats för gemenskapen där de hierarkiska gränserna suddas ut även mellan patienter och sköterskor. Kvinnorna har möjlighet att diskutera förtroligt och i fred. Gemenskapen vid brasan blir en metafor för en obruten cirkel som omsluter de individer som städats ut ur samhället på fastlandet och avviker från huvudfåran. Samtidigt är den en signal åt kvinnorna om en värld som till och med kan kännas trygg inom de världar som utifrån definieras av ojämlika utgångslägen såsom tidigare nämnda köns-, språk- och klassfrågor.

Eftersom diskussionerna vid Tyttökallio är förknippade med positiva betydelser som närhet och uppriktighet kan kvinnorna dela med sig av sina upplevelser från fastlandet, från en period då de var unga, upplevelser som möjligen brutit ner deras psyken.⁹¹ Enligt Fludernik är en premiss inom den kognitiva narratologin att berättelserna präglas av känslan av en mänsklig erfarenhet.⁹² Upplevelsen lagras som ett emotionellt laddat minne och återberättas för att den på något sätt är oförglömlig. På detta sätt blir den berättade upplevelsen även betydelsefull för andra.⁹³ Med tanke på diagnostiken eller uteslutandet av den är det viktigt att uppmärksamma att i det erfarenhetliga ingår även de tidsmässiga förskjutningar som föregår det upplevda samt kvinnornas känsla av det som sker i stunden. De minns själva upplevelserna och berättar sina egna berättelser.

Tyttökallio fungerar även som en plats där identiteter kan utvecklas. När Karin följer Elli till Tyttökallio, lindar Elli sin arm runt Karin och de sitter tätt bredvid varandra på klippan. Elli oroar sig för att de andra ska upptäcka deras relation: ”Vi måste vara mera försiktiga”, säger hon åt Karin och jämför i sitt stilla sinne Karins ögon med det svallande havet nedanom klippan.⁹⁴ Sanna Nyqvist skriver i verket

90. Ibid., s. 82.

91. Ibid., s. 82–84.

92. Fludernik, *Towards a 'Natural' Narratology*, s. 29–30.

93. Ibid.

94. Holmström, *Själarnas ö*, s. 264.

Rannalla, där hon utforskar författares strandupplevelser, att det i skönlitteratur ofta är vid havet som det sociala livets strukturer och moraliska koder luckras upp.⁹⁵ Därför kan karaktärer i skönlitterära strandmiljöer pröva nya identiteter och sätt att förstå sig själva som en del av samhället.⁹⁶ Eftersom en relation mellan Elli och Karin är förbjuden kan man med hjälp av Foucaults definition av begreppet heterotopi betrakta den möjlighet till förändring som stranden erbjuder.⁹⁷ Heterotopier i likhet med hospitalet på Själö, är konkreta platser som är belägna i samhällets utkant och deras funktion är ofta att isolera avvikande individer från samhället. Framför allt är heterotopier platser för den Andre och för mångfald samt motplatser där gränser som är accepterade i vardagslivet både kommenteras och – inom ramen för Holmströms roman – till och med raseras.⁹⁸

Tyttökallio som motplats och idylliskt *locus amoenus*-topos, erbjuder frihet från samhällets hierarkier och utvidgas till en gemensam upplevelse av förbjuden kärlek för kvinnorna.⁹⁹ När kvinnorna vistas på klippan låter de blicken vila i den öppna horisonten. Berättaren förklarar att ”ännu kan de från Tyttökallio se åt alla väderstreck och veta att de är fångna där, i havets enorma blå famn, Martha, Elli och Karin, sida vid sida vid sida”.¹⁰⁰ Öns utkanter innebär på så sätt samtidigt en kollektiv upplevelse som kroppsligt förenar tre karaktärer (”sida vid sida vid sida”) och en plats för självreflektion för var och en. Satsen som förenar de tre kropparna med varandra avspeglar också att Karin har ett olagligt förhållande till Martha och Elli i hospitalmiljön. Men när kvinnorna sitter på klippan, sida vid sida, försvinner den svartsjuka de känner mot varandra, åtminstone för stunden.

95. Sanna Nyqvist, *Rannalla. Miten kirjailijat löysivät meren*, Helsinki: Tammi 2024, s. 134.

96. Ibid., s. 145, 147.

97. Michel Foucault, ”Of other spaces” [”Des escapes autres”, 1984], översatt av Jay Miskowicz. *Diacritics* 16, 1986:1, s. 22–27, <https://doi.org/10.2307/464648>.

98. Lieven Ameal & Sarianna Kankkunen, ”Saaristo kaupungissa. Helsingin saaret kirjallisuudessa”, Maria Laakso, Toni Lahtinen & Merja Sagulin (toim.), *Lintukodon rannoilta. Saarikertomukset suomalaisessa kirjallisuudessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, s. 357–358.

99. Ibid., s. 361.

100. Holmström, *Själarnas ö*, s. 214.

Öns topografiska gränser påminner Elli, Karin och Martha om att de är i havets famn, fångna på ön, som citatet ovan visar. Ett ofta nämnt kännetecken för ön förknippad med fängelseetropen, är berget (i romanens kontext en klippa) vars topos är nära besläktad med vaktornets topos.¹⁰¹ Även i Foucaults granskning, där Bentham's cirkelformade fängelsebyggnad fungerar som exempel, finns ett vaktorn.¹⁰² Eftersom den övervakning som riktas mot kvinnorna i Själahospitalets huvudbyggnad är kontinuerlig har kvinnorna, som objekt för den panoptiska blicken, internaliserat den institutionella maktutövning som riktas mot dem. Men föreställningen om friheten på öns yttre områden samt känslan av att vara utom räckhåll för den kontrollerande blicken, förstärker den kollektiva upplevelsen av fångenskap. När vardagen i Själahospitalet är fjättrad vid normer och regler, kan man tillsammans, från klippan eller när man blickar ut över havet från stranden, reflektera över rädslan förknippad med att man går miste om vardagen på fastlandet och försjunka i eskapism. Blicken som ser åt alla väderstreck i citatet ovan, delas på så sätt kollektivt av kvinnorna och kan läsas som ett vägledande blickande in i framtiden eftersom den öppna horisonten representerar möjligheten att överskrida begränsningar. På detta sätt skapas ett panorama mellan den upplevda platsen och förväntningar som riktas mot framtiden.¹⁰³

Trots att den öppna horisonten skapar en illusion av frihet, framhävs känslan av fångenskap just på Tyttökallio då kvinnorna tittar ut mot havet. En motsvarande upplevelse som kvinnorna delar nämns inte i de begränsade och låsta platserna i huvudbyggnaden, såsom i isoleringsrummet eller dagrummet. Kvinnorna delar nämligen inte på ett liknande konkret sätt känslan av att vara föremål för någons blick eller att kollektivt vara betraktade av den panoptiska blicken.

Enligt Arminen är flyktmotivet ofta förknippat med fängelseöar i skönlitteraturen.¹⁰⁴ När kvinnorna blickar ut mot havet funderar de över sina begränsade möjligheter att fly från ön. Sittande sida vid sida

101. Martin Mareš, "The island topos. From paradise to prison", *American & British Studies Annual* 10, 2017, s. 154.

102. Foucault, *Tärkkailla ja rangaista*, s. 273.

103. Den öppna horisontens metafor erbjuder möjligheter att överträda gränser som känns konkreta. Hyvärinen, "Expectations and experientiality", s. 14.

104. Arminen, "Hyvän ja pahan tiedon saari", s. 343.

på klippan diskuterar Karin, Martha och Elli olika möjligheter att fly, att dränka sig i havet, att driva i land på en turiststrand i Grekland eller använda sterilisation som en resebiljett till fastlandet. Genom dessa berättelser försöker de finna lättnad eller en konkret lösning i en situation som inte verkar ha något slut.¹⁰⁵ Även Sigrid som är på ön av egen fri vilja, får stundvis tag i de känslor som kvinnorna i fångenskap upplever:

[...] känna doften av linden och av djuren, och den egna, obändiga viljan i kroppen. Lusten till liv. Framtidens äventyr. Och även hon är en fånge på ön, ja, men en fånge med fri vilja och pengar på fickan, lov att åka till både Nagu och Åbo. Och lov att lämna. Det ska hon aldrig glömma. Alltid lov att ge sig av. Aldrig dömd att för evigt stanna.¹⁰⁶

I detta citat som beskriver Sigrids tankar kan man omvänt greppa vad öns kvinnliga patienter känner eftersom de inte har en fri vilja, inte lov att resa, ingen livslust, inte pengar i fickan, inga äventyr i framtiden. Sigrid jämför sina egna känslor med kvinnornas eftersom det en stund senare i hennes tankeflöde skymtar en sinnebild av kvinnor som gråter i sina celler. Denna fria, indirekta beskrivning möjliggör att en subjektiv och en gemensam erfarenhet förmedlas samtidigt.¹⁰⁷ Sigrids inre monolog avslöjar vidare att hon känner empati för de kvinnliga patienterna men även att hon upplever sig dela den kollektiva känslan av att vara fången på en isolerad ö. Kvinnorna upplever alltså att de är fångna på ön oberoende av om de är där av fri vilja (Sigrid, delvis även Karin) eller inte (Elli och Martha). Den delade erfarenheten kan således beskrivas som en erfarenhet som gruppen delar gemensamt och som är bunden till platsen. Upplevelsen är tillräckligt liknande för samtliga kvinnor eftersom alla som hör till gemenskapen på ön vet vilken upplevelse det är frågan om. Visserligen definieras upplevelsen av att de närvarande karaktärerna betraktar den ur olika perspektiv och har olika utgångspunkter.

105. Holmström, *Själarnas ö*, s. 215, 261, 267.

106. Ibid., s. 147.

107. Jfr Cohn, *Fiktion mieli*, s. 197.

AVSLUTNING

Själarnas ö skildrar en upplevelse av vardagen på en isolerad ö som hospitalgemenskapens kvinnor delar sinsemellan. Gemenskapen på ön som ter sig slutet definieras av de yttre gränser som skiljer den från det övriga samhället. Dessa gränser avtecknade sig i min analys i samband med avsnittet där Elli, i början av romanens andra del, anländer till ön på 1930-talet. Redan i inledningen av den andra delen framkommer att strandens och sprickans troper hör såväl till den liminalitet som skiljer ön från fastlandet som till uppkomsten av en gemenskap på ön. I min analys jämförde jag betydelseerna av vattnet – det typiska elementet i berättelser om öar – med smuts som representerar fattigdom och moraliskt förfall vilket i sin tur understryker öns fundamentala samband med kvinnornas kollektiva upplevelse av kroppsligt förtryck.

Min analys inriktar sig på Ellis berättelse, men berör tematiskt sett romanen som helhet. Elli är ändå den enda karaktären som tydligt för fram parallellen mellan kvinnornas förmodade galenskap och deras valfrihet. Även Kristina är föremål för den panoptiska övervakningen men hon kan betraktas som mer undergiven i relation till den roll hon tilldelats och mer mentalt nedbruten. Däremot skapar Sigrids position som sjuksköterska en kontrast till den upplevelse av fångenskap som Kristina och Elli delar. Samtliga kvinnor i romanen delar ändå upplevelsen av att leva på en fängelselik ö, om än under olika tidsperioder och med utgångspunkt i olika perspektiv.

I hospitalets huvudbyggnad på Sjalö försiggår panoptisk övervakning som anknyter till fängelsestropen, isolering av kvinnor och kroppsligt förtryck. Däremot är det möjligt att befinna sig utanför kontrollen på stranden och på Tyttökallio, att sitta sida vid sida och blicka ut över havet och dela illusionen om frihet. I berättandet framhävs de funktioner som skapar gemenskap och som uppstår som följd av de förtryckande och likriktade panoptiska blickarna. Detta innebär att olika platser får motsatta betydelser.

I analysen visar jag att den panoptiska övervakningen och normerna även har en destruktiv påverkan på relationerna mellan kvinnorna och att kvinnorna själva motsätter sig de förväntningar som åläggs dem. Upplevelserna av fångenskap och känslorna av utanförskap som

kvinnorna delar sinsemellan innebär i slutändan att de kommer varandra nära. På detta sätt kan gemenskapen på Sjalö – trots utmaningarna i växelverkan och svårigheter att avläsa andras medvetanden – tidvis fungera mer förenat än gemenskaper som är mer utspridda. Detta synliggörs framför allt när kvinnorna delar sina upplevelser och berättelser på Tyttökallio.

Holmströms roman kan läsas som en skildring av själslig mognad och uppbyggande av en ny identitet. Beträffande förändring är Tyttökallio en avgörande plats eftersom den möjliggör varande utom räckhåll för blickar och upplösning av moraliska koder. Trots att den kollektiva upplevelsen av fångenskap accentueras på strandklippan förmår strandtroppen bryta ner panoptikonet. Öns karaktär definieras därmed inte med utgångspunkt i avstånd, i stället är det överskridandet av själsliga, sociala och konkreta gränser som definierar upplevelsen av ön.

Översättning till svenska: Pia Vuorio